

ЛЕКСЕМА *ІРМОС* НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ПІСНЕСПІВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ

© Пишна Н. І., 2014

У статті простежено історію становлення терміноназви *ірмос* протягом усіх етапів функціонування української мови, схарактеризовано похідне утворення – ірмолой (ірмологіон). Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI–XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: українська мова, піснеспів, ірмос, ірмологіон, релігійна термінологія.

The article traces the history of formation of the term name *heirmos* during all th phases of functioning of the Ukrainian language and characterizes its derivative formation – *irmoloy* (*irmolohion*). The research is based on lexicographical souces covering XI–XXI centuries and written records of the church.

Keywords: Ukrainian terminology, chant, *heirmos*, *irmolohion*, religious terminology.

Суть проблеми. Однією з тематичних груп, яка потребує спеціального дослідження, є лексика на позначення назв *піснеспівів* конфесійного стилю, засвідчена в пам'ятках писемності української мови XI–XXI ст. Зазначена група системно не досліджувалась мовознавцями (стаття О. Горбача, присвячена церковній музичній термінології, лише окреслила цю проблему). Ми здійснили класифікацію назв *піснеспівів* релігійної термінолексики, з'ясували аспекти дослідження конфесійної лексики, розглянули формування *піснеспівів*: *канон*, *тропар*, *кондак*, *ікос*, *причасний (киноник)* в діяхронії та синхронії. Тому логічним є розгляд історії назви *ірмоса* як репрезентанта цієї групи. Саме в цьому полягає актуальність мовознавчої розвідки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті «Жанри і форми літургійного співу» Ю. Ясіновський говорить про *ірмос* як про перший тропар кожної пісні канону, який служить взірцем для тропарів тієї ж пісні [28, с. 6]. М. Скабалланович у праці «Толковый типикон» з'ясовує особливості ірмосу: 1. служить зразком за наспівом. 2. служить зразком за ритмічною будовою для тропарів: в тропарі має бути стільки ж строф і такої ж довжини і стільки ж музичних рядків, як і в ірмосі. 3. не має відношення до святкової події. 4. встановлює зв'язок з тропарями [18, с. 568]. У праці «Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных» В. Румовського розглядається *ірмос* як тропар, над яким надписуються початкові слова й висвітлюються аспекти надпису: «Во время пения греки редко смотрят в нотныя книги, даже мало их имеют; а потому, для пения, они твердо помнят только некоторые общие тропари, по примеру которых поют и прочие тропари, заключающие вь себе равное число слоговъ. Поэтому надь каждою песнею надписывают они или все, или только первоначальныя слова тех общих тропарей, дабы означить, что по примеру ихь надобно петь и следующие за ними тропари. Такие тропари, надписываемые или всеми или одними только первоначальными словами, вь канонахь называются ирмосы, а вь стихирахь – подобны [19, с. 76]. Натомість у богослужбових книгах наводяться тексти *ірмоса*. Попри таке опрацювання, вивчення історії формування терміноназви *ірмос* у діяхронії й синхронії у вигляді історико-лексикологічного етюду ще не здійснено, тому це питання і стало предметом нашого наукового розгляду.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження історії формування терміноназви *ірмос* протягом усіх етапів функціонування української мови, простеження історії становлення родового корелята – ірмологіона (ірмолая).

Виклад основного матеріалу. Уперше фіксацію лексеми *ірмос* в українській мові вдалося виявити в першій половині XV ст. зі значенням «назва однієї із богослужбових пісней канона: **Поется на 14 съ ермосомъ. Два канона поются съ ирмосомъ**» [22, Т. I, с. 129]; «**нѣсе крає гра̀не сїє сѣ • єдиноте пою трї сѣчно ѣство • пѣсн • а • глс, а • ирмос • твоя повѣдиглєн**» [13, с. 9]. У пам'ятці «Матеріали для словника давньоруської мови» І. Срезневського наявна орфографічна варіантність піснеспіву: **ермосъ, ирмосъ, ермосъ**. «**Ермосъ** – ірмос, початковий вірш пісні чи канона» [22, Т. III, с. 103–104]. Староцерковнослов'янське: **ирмосъ**. Найменування *ірмос* виявлено в писемних пам'ятках XV ст.: «**Пѣѣірмо**» [12, с. 203]; Требник П. Могили наводить *святкові ірмоси*: «**По Ѳтрни, Ієрєв въ Єпітрахиль и Фелѡнъ ѡдѣанъ, держà в десници ч̣тнѣи Кр̣тъ, прѣидѡшъ ємъ Дїаконъ съ кадїаницею, и двѣма свѣщенѡсцєма съ Лампадома двѣма, исхѡдитъ съ всѣми людми к̣с Цркве на истѡчники вѡдныа, илї на рѣкѣ, поюще Ирмосъи Празничныа: Пришѣдше же на мѣсто идѣже вѣтти иматъ ѡсцѣєніє, прѣдготовлєннъ сѡщъ тамъ столцѣ ѳтнѡ покровєннъ, и прорѡванъ сѡщъ лѣдъ на рѣцѣ, стàнетъ Ієрєв прєдъ столцємъ, и положивъ нанємъ Кр̣тъ, взємлетъ Кадїаницѣ, и покадївъ кр̣таѡбразнѡ истѡчникъ, илї на рѣцѣ прѡрѡвалъ, стàвъ къ Востѡкѡмъ, начинàетъ ѡвѣтѡ**» [9, Т. II, с. 59]. На аналізованій номен натрапляємо в Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.: «Тыежъ // Псалми, пѣнія, антифони, тропары, кондаки, *ирмосы* ... , молитвы посвященїя Таинъ Христовыхъ» [20, I, с. 111]. «Гадскимъ празникомъ, Богородичны (м), ... и всымъ собщєстымъ – по два каноны ... со *ирмосами* и катавасїами» [20, XIV, с. 59]. Лексика української мови XVIII ст. не поповнюється номеном *ірмос*. Ілюстрації із богослужбових джерел свідчать, що найвища активність функціювання терміна *ірмос* припадає на XIX–XX ст.: «**И по а̀минь, начинàютъ ирмосъ канѡна, таже чтѣтъ и стїхї на дї съ припѣвами**» [24, с. 21]; «**Пѣснь г. Ирмосъ**» [Тпер, с. 103]; «Також *ірмос*: Світїся, світїся, новїй Єрусалїме, слава бо Господня на тобї возсіяла. Радїй нїні і веселїся, Сїоне. А Ти, Чїстая, красуїся, Богорѡдице, востàннєм рождєннєя Твого» [26, с. 15]; «Так само співається припїви до *ірмосів* усіх інших празників Господських, Богородичних і святих, окрім деяких празників, що мають свої питомї припїви» [2, с. 181]. «Замість Чеснішу співаємо тільки *ірмос 9 піснї*: 1. В днї від суботи Лазаря до дня Пасхи. 2. В недїлі: Вербну, Ап. Фоми, Мироносиць, Розслабленого, Самарянки, Сліпого і П'ятидесятниці. 3. В Преполовення і Віддання його. 4. В понедїлок Св. Духа; 5) У Відання П'ятидесятниці» [21, с. 38]. «В *ірмосах*, тропарях і стихирах канона виступає перед нами Христос, як обїцаний Мєсїя, як Бог у маєстатї й силї, як Спаситель і Відкупитель, як Переможець над смертю, адом і грїхом» [7, с. 149]. «Пїсня 9: Пїсля виголошеннєя Богородицю і Матїр ..., хор співає *ірмос* із заспївом» [6, с. 30].

В Етимологічно-семантичному словнику української мови І. Огієнка досліджуване найменування фігурує на позначеннє «першого вірша церковного гїмну, що являє собою зв'язок з черговими тропарями. Стцсл. Ирмосъ, з гр. *eĩpmós*, перше значеннє якого: тяглість, серія; гр. *eĩpmos* у церковному значеннї те саме, що й стсл. ирмосъ» [11, Т. II, с. 147]. Тотожну дефініцію документує Богословська енциклопедія за редакцією А. Лопухїна [16, Т. V, с. 1042] й Етимологічний словник російської мови М. Фасмера [25, Т. II, с. 138]. О. Горбач демонструє вживаннє лексеми *ірмос* зі значеннєм «пїсня канону; 9-та пїсня недїльно-святкового канону» [3, с. 64]. У Русько-мадярському словнику Л. Чопєя натрапляємо на таке визначеннє «*Ирмось* – h. *templomi ének, irmosz*» [27, с. 137]. Малий церковнослов'янсько-українсько-англїйський словник номїнує *ірмос* «першим з Тропарїв 9 пїсєнь Канон, як взїрець мелодїї для дальших. Друга пїсня береться тільки у Великий Пїст. Головні думки і навїть вираженнє в *ірмосах* вибранї з 9 пїсєнь старозавїтнїх, що були прообразами Нового Завїту» [8, с. 40]. У «Настольнїй книзі священнослужителя» засвідчена лексема вживається зі значеннєм «рїзновид тропаря, який є прикладом (моделлю). За його мелодїйною формою складаються ікоси, строфи одноманїтнї за кїлькїстю складїв у взаємно вїдповїднїх вїршах» [10, с. 715].

«Термінологїчно-правописний порадник для богословїв та редакторїв богословських текстїв» доводить, що лексема *ірмос* походить через церковнослов'янську мову та семїтизми «Майже всї

грецизми з початковим сильним придихом перед голосною, які увійшли в українську мову через церковнослов'янську, та семітизми, запозичені через грецьку та церковнослов'янську мови, прийнялись в українській мові згідно з візантійським читанням без початкової букви г і в такій формі засвідчені в українських словниках (ад, агіографія, Еллада, ересь, Єронім, ігумен, Іларіон, іподром, Іполит, іпостась, *ірмос*, Ірод, ісихаєм, ода, осанна)» [23, с. 72]. Зауважмо, що в Повному церковнослов'янському словнику за ред. Г. Дьяченка наголошується на тому, що *ірмос* служить зразком для пісней тропаря «*Ирмосъ* – (є̣ѣ̣ѣ̣= зв'язую, зв'язок). Так називається перший тропар серед інших тропарів, складає одну будь-яку пісню канона. Ирмос є зразком, за яким складені всі інші тропарі цієї пісні, всі вони подібні з ірмосом числом пропозицій і слів, напівом, а іноді змістом і самими зворотами і тому становлять з ним одне ціле, для якого ірмос служить зразком» [15, с. 225]. У Словнику церковнообрядової термінології Н. Пуряєвої терміноназва *ірмос* уживається зі семантикою «початковий тропар пісні канону, який є тематичним, музичним та метричним зразком для тропарів цієї пісні канону» [17, с. 60]. Великий тлумачний словник сучасної української мови В. Бусела номінує *ірмос* жанром візантійської та давньоруської гімнографії, тематика якого пов'язана з біблійними піснями [1, с. 514]. Етимологічний словник української мови Я. Рудницького трактує досліджуваний номен зі семантикою «*Ирмос* «ecclesiastical song» – перший тропар кожної пісні канону [4, Т. II, с. 553].

Похідним утворенням від основи *ірмо* вважається *ірмологіон* (*ірмолой*, *єрмолой*) – книга із зібраними ірмосами та нотами до них. Уперше похідне утворення *ірмологій* засвідчене в XV ст. зі значенням «церковна книга: – Два єрмолая въ четвертъ на бѣмазѣ» [22, I, с. 822]. О. Горбач у праці «З історії української церковно-музичної термінології» доводить, що «ірмолой – це книга ірмосів» [3, с. 147]. Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник вживає зазначений термін зі семантикою «богослужбна книга, в якій містяться всі Ирмоси й інші напиви під нотами» [8, с. 40]. Етимологічний словник російської мови М. Фасмера реєструє *ірмологій* зі значенням «зібрання церковних гимнів» [25, с. 138]. У «Настольній книзі священнослужителя» номен *ірмологій нотного співу* зафіксований зі семантикою «нотна богослужбова книга, яка містить *ірмоси канонів* всіх вісім гласів, повне коло *ірмосів* на весь рік. *Ирмологій нотного співу* поділяється на вісім частин, кожна частина у свою чергу містить дев'ять розділів – за числом пісень повного канона» [10, с. 715].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. У пропонованій статті проаналізовано назву *ірмос*, простежено історію формування й функціонування цього пісенспіву від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема *ірмос* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого не зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує мікрогрупа, до якої входять такі назви *пісенспівів*, як: *акафист*, *антифон*, *катавасія*, *стихира* тощо.

1. *Василіянські церковні напиви. На правах рукопису.* – Рим : Накладом Генеральної Курії ЧСВВ у Римі, 1961. – 383 с. 2. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.* – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. 3. *Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології // Олекса Горбач / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук.* – Л., 2004. – С. 79–131. – (Термінографічна серія СловоСвіт). 4. *Етимологічний словник української мови : [У 2-х т]. / Укл. Ярослав Рудницький.* – Вінніпег-Оттава, 1962 – 82. – Т. 1 : А-Г (А-І). – Winnipeg : Ukrainian free Academy of Sciences, 1972. – LXXXVI + 968 с.; Т. 2 : Д-Ь. – Ottawa : Ukrainain Mohylo-Mazerian Academy of Sciences, 1982. – 1128 с. 5. *Еѣхологіонъ си ѣсть Трѣвникъ къ стробѣнію стѣхъ Таннъ и инѣхъ сѣеннодѣйствій или Обрѣдѣвъ црковныхъ.* – *Перемѣшлъ : въ Типографіи Собора Кліроса при престѣломъ Храмѣ Рождества стѣгѣ Іѣанна Крѣтителѣ, 1876.* – 384 с. 6. *Змінні частини богослужін на неділі і свята / [Уклад Ю. Хамуляк; о. прот. П. Юрдіга].* – Трускавець : Єпархіяльне Управління Самбірсько-Дрогобицької Єпархії УГКЦ, 2005. – 255 с. – (I квартал). 7. *Катрій Ю. Пізнай свій обряд! Літургійний рік української католицької церкви / Юліян Катрій.* – Нью-Йорк–Рим : Вид-во О. О. Василян, 1982. – 493 с. – (Ч. I. 2-ге вид.). 8. *Малий*

церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник / [Уклад. О. Дамаскин, О. Корнилий, І. Пасічний і т. д.]. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1962. – 131 с. 9. Могила Петро. Евхологион, або молитво-слов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1–3. – Ч. 1 – 860 с.; Ч. 2 – 376 с.; Ч. 3 – 436 с. 10. Настольная книга священнослужителя. У 8 т. – М., 1983. – Т. 4. – 824 с. 11. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1–4. 12. Октоїх. – Краків, 1491. – 345 с. 13. Октоїх. – Цетиніє, 1494. – 537 с. 14. Пушина Н. Українська релігійна термінологіка : до історії назви канон // *Spheres of culture. (Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies)*. – Lublin, 2013. – Volume IV. – С. 215–219. 15. Полный церковнославянский словарь / [За ред. Протоієрея Г. Дьяченка]. – М. : Отчий дом, 2001. – 1120 с. 16. Православная богословская энциклопедия / [За ред. А. Лопухіна]. – Петроград : Приложение к духовному журналу «Странник», 1900. – Т. 1–12. 17. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л. : Свічадо, 2001. – 156 с. 18. Скабалланович М. Толковий типикон / Михаил Скабалланович. – М. : Сретен. монастырь, 2004. – 694 с. 19. Румовский В. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных / Вениамин Румовский. – М., 1999. – 309 с. 20. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. У 28-ми вип. – Л. : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994 – 2006. – Вип. 1-14. 21. Служебник. – США, 1989. – 240 с. 22. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1-3. 23. Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів. Для видань Українського Католицького Університету. – Л. : Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005. – 130 с. 24. **Типіконъ, сирѣчь: оуставъ церковного пѣнія и особеннаго правилочтенія, по оуказамъ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающимся, съ приложеніемъ Столповъ Евангеліинныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль : книгопечатня соборной русской Капитолы, 1852. – 141 с. 25. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4. 26. Читання апостольські на неділі, празники й різні потреби. – Рим, 1969. – 424 с. 27. Чопей Л. Русько мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – 446 с. 28. Ясіновський Ю. Жанри і форми літургійного співу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.regent.cerkiew.net. – 6 с.